

Válasz az opponensi bírálatokra

Mindenekelőtt szeretném megköszönni Csepeli György, Kapitány Ágnes és Nguyen Luu Lan Anh professzoroknak, hogy elvállalták disszertációm opponálását. Szeretném megköszönni, hogy a dolgozatot ilyen alaposan elolvasták, észrevételeikkel és javaslataikkal inspirációt adtak a kutatások továbbgondolásához, az általam vizsgált jelenségek jobb vizsgálatához. Doktori disszertációm témája a csoportközi viszonyok és azok megváltoztatásának a kérdése, különös tekintettel a romákat érő megkülönböztetés, a romák érdekében végzett kollektív cselekvés és az idegenellenesség területén. Mind a témát, mind a módszertani megközelítésemet elismerő szavakkal illették a bírálók, mindhárman kiemelik, hogy a munka számos innovatív elemet tartalmaz és a kutatások magas tudományos színvonalon kerültek kivitelezésre. Mindezt rendkívül megtisztelőnek tartom a téma kiemelkedő magyarországi szakértőitől. A kritikai észrevételekre vonatkozó válaszaimat részben a bírálóknak egyenként fogalmaztam meg, részben összekapcsolva írtam le.

Válasz Csepeli György bírálatára

Köszönöm a bíráló elismerő szavait, melyet a disszertációban bemutatott vizsgálatok kérdésfeltevése és módszerei kapcsán megfogalmazott. Alább válaszolok a kritikai észrevételeire.

Egyetértek a bírálóval, hogy a társadalmi, politikai kontextus nélkül a csoportközi viszonyok vizsgálata teljesen absztrakt elméleti felvetésekre ad csak lehetőséget, és ez ráadásul magában rejti azt a jól dokumentált veszélyt is, hogy a kutató azokat a csoportközi viszonyokat tekinti univerzálisnak, melyeket jól ismer vagy amelyek a kutatások tipikus kontextusát adják. Ennek szellemében kutatásaim során elsődleges célom az volt, hogy a társadalmi és politikai helyzetbe ágyazottan vizsgáljam a csoportközi viszonyokat meghatározó pszichológiai folyamatokat. Tehát annak ellenére, hogy nem a makró szintű folyamatok közvetlen elemzésére vállalkoztam, azokba ágyazottan vizsgáltam az egyének és csoportok szintjén végbemenő pszichológiai folyamatokat. Ez a megközelítés indokolta a témaválasztásaimat, ahogy azt a bíráló is kiemelte többek között a muszlim bevándorlókkal kapcsolatos csoportközi folyamatokra irányuló vizsgálat vagy a menekültek segítőinek vizsgálata kapcsán. Tehát a bírálóval egyetértésben én is úgy gondolom, hogy a vizsgált pszichológiai mechanizmusok társadalmi és politikai térbe ágyazottságát fontos figyelembe venni, a csoportközi viszonyok univerzalizmusának bizonyítására e kutatások nem is vállalkoztak.

A bíráló felveti, hogy egy makró szintű elemzés választ adhatott volna arra a kérdésre is, hogy miért élnek Magyarországon, Romániában és Szlovákiában romák magas arányban, szemben Európa más országaival. Annak ellenére, hogy egyetértek azzal, hogy ez egy fontos kutatási téma, megítélésem szerint ennek megválaszolása távol esik a disszertációban feltett kutatási kérdésektől és a pszichológiai megközelítéstől. Ugyanakkor érdekes felvetés, hogy egy ilyen jellegű történelmi elemzés adhatná a kulcsát a létszám-túlbecslés előítéletességen túlmutató okainak. A kollektív történelmi reprezentációk kétségkívül fontos szerepet játszhatnak abban, hogy egy kisebbségi csoport tagjait a többség miért észleli kulturálisan vagy a fizikai biztonság tekintetében fenyegetőnek, és e fenyegetettség észlelése hogyan függ össze a nemzet megmaradásával kapcsolatos egyéb kollektív aggályokkal. Hasonló felvetés a muszlimellenesség török hódoltsággal kapcsolatos kollektív reprezentációinak vizsgálata a mai muszlimellenesség gyökereként. Mindkét felvetésből következő kutatási irány érdekes módon kapcsolhatná össze a kollektív áldozati tudat, az előítéletesség és a történelmi reprezentációk témakörét. Bár mindez kívül esett a jelen disszertáció

vizsgálati kérdésein, de fontos és inspiráló felvetés a témában végzett további szociálpszichológiai kutatások számára.

A bíráló felveti, hogy a roma szó használata a cigánnyal szemben befolyásolhatta a válaszadókat, mellyel én is egyetérték. A kérdőívben a roma szó használata mellett az szólt, hogy ez a megnevezés tekinthető magyar nyelven a leginkább elfogadott, korrekt szónak a csoport megnevezésére. Kiválasztására korábbi kutatások áttekintése és roma társadalomtudósokkal folytatott egyeztetést követően került sor. A roma mellett viszonylag elterjedt és talán még inkább elfogadható lett volna a roma/cigány megnevezés, ugyanakkor ez nehézkessé tette volna a kérdőív tételeinek megfogalmazását, ezért vetettük el ennek használatát. Az egyéb nyelveken folytatott vizsgálatok mindegyikében hasonló megfontolás alapján választottuk ki a kérdőívben használt kifejezést, melyet a 8. táblázatban ismeretek. Tekintettel arra, hogy egyik vizsgálat sem a romaellenesség egyszerű leíró statisztikákkal bemutatható mértékére irányult, így önmagában az eredményekre csekély hatása lehetett annak, hogy az egyik vagy másik kifejezés esetleg pozitívabb vagy negatívabb konnotációkkal jár. Természetesen, ha azt feltételezzük, hogy a válaszadó egészen eltérő reprezentációkkal rendelkezik a romaként megnevezett csoportról, mint a cigányként megnevezettről, úgy ez valóban hatást gyakorolhatott volna az eredményekre. Ennek ellenőrzésére mindenképpen érdemes lenne vizsgálatokat végezni, és különösképpen a közvéleménykutatásokban lenne fontos tekintettel lenni ezekre az esetlegesen eltérő reprezentációkra.

Egyetérték a bírálóval abban, hogy a roma perspektíva (ahogy más vizsgált hátrányos helyzetű csoport perspektívájának) vizsgálata elengedhetetlen a jelenség teljesebb feltárásához, hiszen a többségi csoport identitása, attitűdjei és viselkedése (vagy viselkedési szándéka) csupán az érem egyik oldala, amennyiben a csoportközi helyzet megváltoztatásának lehetőségeiről beszélünk. A disszertáció egyik valós limitációja, hogy nem került bemutatásra olyan vizsgálat benne, amelynek résztvevői a hátrányos helyzetű csoport tagjai. Habár a bemutatott vizsgálatokkal párhuzamosan végeztem ilyen vizsgálatokat is, a disszertáció koherenciájának megőrzése érdekében, ezeket nem integráltam a doktori disszertációba. A felvetéssel azonban egyetérték, a hátrányos helyzetű csoport tagjainak reakciói a megkülönböztetésre és diszkriminációra, illetve a kollektív cselekvés mozgatórugóinak megértése jól kiegészíthette volna a bemutatott vizsgálatok eredményeit.

A bíráló a makró szintű elemzés mellett hiányolja a mikro szintet is, egészen pontosan a tekintélyhez való egyéni viszonyulás és a kognitív stílus vizsgálatát. Egyetérték a bírálóval, hogy ezek fontos aspektusai a csoportközi viszonyoknak, és jól ismert, hogy erősen korrelálnak az identitás bizonyos mintázataival, a csoportközi attitűdökkel és a csoportközi viselkedéssel is. Habár volt olyan kutatás, melyben ezek mérésére is sor került, a kutatási kérdés fókuszáltságának megőrzése érdekében ezek részletes elemzése és bemutatása nem történt meg, mivel a doktori disszertáció témáját az identitás, az attitűdök és a cselekvés (illetve cselekvési szándék) összefüggései képezték.

Válasz Kapitány Ágnes bírálóatára

Köszönöm a bíráló elismerő szavait, melyet a teljes munkássággal és a disszertációval kapcsolatban megfogalmazott, és különösképp azzal, hogy kiemelte a kutatások gyakorlati jelentőségét. Alább válaszolok a kritikai észrevételeire.

A bíráló kiemeli, hogy a romaellenesség és idegenellenesség attitűdjeinek bemutatásához fontos lenne longitudinális kutatások eredményeinek beemelése is a dolgozatba az e téren jellemző változások

hatásainak jobb értelmezhetősége érdekében. Az észrevétellel maximálisan egyetértek, hiszen valóban történtek a csoportközi attitűdök terén korábban nem látott változások, például a TÁRKI közvéleménykutatási adatai szerint a kormány 2015-ben kezdődő idegenellenes kampányát követően az idegenellenesség meghaladta a romaellenesség mértékét, míg korábban a különbség fordított előjelű volt (Simonovits és Bernáth, 2015). A kétféle előítéllettel és kollektív cselekvéssel kapcsolatban ismertetett vizsgálatok ugyan arra nem térnek ki, hogy e változás dinamikája hogyan befolyásolta az összefüggéseket, csupán annyi jelenik meg a dolgozatban, hogy a muszlim- és idegenellenesség releváns fogalmakká váltak az identitás folyamataiban a 2015 utáni magyar társadalomban. Feltételezhető, hogy mielőtt a kormány célkeresztjébe került a bevándorlás, az attitűdök varianciája gyengébb összefüggést mutathatott a magyar és európai identitással, habár az összefüggés létét már korábbi vizsgálatok is kimutatták (pl. Örkény, 2011).

Egyetértek a bíráló azon megjegyzésével, hogy az identitás folyamataival kapcsolatban árnyaltabb információhoz juthatnánk kvalitatív módszerekkel, és a dolgozatban felvetett kérdések némelyikét, illetve ahhoz hasonló kérdéseket kvalitatív módszerekkel is lehetne vizsgálni. Tekinthejtük a kutatás limitációinak a kvantitatív kutatási módszerek alkalmazását, amelyek csak bizonyos összefüggések tudományos érvényű megállapítására alkalmasak, azonban értékelhetjük úgy is, hogy a romaellenesség és különösen a roma identitás kulturális antropológiai, kvalitatív szociológiai vizsgálatai mellett éppen az ilyen jellegű kvantitatív szociálpszichológiai kutatása száma igazán kevés, különösen azok, melyek nem csak a magyarországi helyzetre reflektálnak, hanem más európai országok tapasztalatait is beemelik. Ettől függetlenül jogos felvetés, hogy kvalitatív vizsgálatokkal a kérdések újabb dimenziói lettek volna megválaszolhatók.

A bíráló felveti, hogy a kutatásban fontos lett volna a nemzeti és az európai identitás mellett a „humanisztikus, az emberiségre vonatkozó” kategóriával való azonosulás hatásait is vizsgálni. A felvetés jogosságával teljes mértékben egyetértek, nagyon sokféle kérdés kapcsán releváns identitáskategória az emberiség egészével való azonosulás. Ezt a jelenséget közvetlenül is megtapasztalhattuk a COVID világjárvány idején, a klímaválság kapcsán, de a menekült kérdésben is. Bár ez a disszertációban bemutatott kutatások közé nem került be, azóta megjelent egy azzal kapcsolatos tanulmányunk, mely éppen az emberiség egészével való azonosulás csoportközi szolidaritásra gyakorolt hatását elemezte a járvány összefüggésében (Lantos és mtsai, 2022)

Válasz Nguyen Luu Lan Anh bírálataira

Köszönöm bírálómnak, hogy kiemelte milyen innovatív elemeket tartalmaz a dolgozat, köszönöm azt is, hogy elismerően nyilatkozott a kutatás témáiról és módszereiről, illetve a szöveg színvonaláról. Azonban kiemelkedően azért vagyok hálás, mert rendkívüli alaposággal olvasta el a szöveget és azonosított be abban több olyan vitatható pontot és limitációt, amely arra sarkallt, hogy alaposan átgondoljam, hogyan lehetne a jövőben jobb módszerekkel vizsgálni a csoportközi viszonyok ezen kérdéseit. Alább válaszolok a bíráló konkrét észrevételeire.

A bíráló megjegyzi, hogy a vizsgálatban használt EMS (External motivation to respond without prejudice) nem egyenlő a társas normák közvetlen mérésével. Ezzel az állítással alapvetően egyetértek, hiszen lehetne közvetlenül a normapercepcióra kérdezni, mint teszi ezt a sztereotípiák tartalom mérőeszköze (Cuddy és mtsai, 2009), míg az EMS tételei arra irányulnak, hogy a személy hogyan ítéli meg a normák hatását a saját előítéleteinek a kifejezésére. Az is tény, hogy az EMS korrelál az előítéletességgel, ugyanakkor a korreláció iránya és erőssége nem egyöntetű a különböző vizsgálatokban (Id. Plant és Devine, 1998; 2001; 2009), így világos, hogy nem közvetlenül előítélet mérő eszközről van szó, hanem inkább azoknak a kulturális, társadalmi elvárásoknak a hatását méri, amely az előítéletesség kifejezését

elfogadhatónak vagy elfogadhatatlannak mutatja. A társadalmi norma fogalmát tehát ebben az értelemben vizsgáltuk a kutatásban és mutattuk ki, milyen összefüggést mutat a személy saját előítéleteivel (ahogy a sztereotípiák tartalom modellel mért konstrukció is).

A bíráló felveti, hogy a kontaktus minőségére vonatkozó tétel a kapcsolat személyességére vonatkozik, és nem például egy pozitív-negatív dimenzió helyezkedik el, amely potenciálisan azt eredményezheti, hogy keverednek a közeli pozitív élmények és a közeli negatív élmények benne. Az opponens továbbá megjegyzi, hogy ez eltérő mintázatot eredményezhet a három almintában (hallgatói, észak-magyarországi lakossági és gyógypedagógusi). Az opponensnek igaza van, a három alminták közül a gyógypedagógusi almintában valóban nincs korreláció a nyílt előítéletesség és a kontaktus személyessége között, tehát feltételezhető, hogy a személyes kapcsolatban keverednek a pozitív és negatív élmények. Ez a probléma a hallgatói és a lakossági mintában nem jelenik meg, mert mindkettőben hasonló mértékű, közepesen erős negatív korreláció van a kontaktus személyessége és az előítéletek között. A tétel kiválasztásának oka elsősorban a társas kívánatosságok hatás visszaszorítása volt, tehát a kutató ebben az esetben is egy dilemmával találja szembe magát, ahol a mérés különböző követelményeinek nem lehet egyszerre megfelelni. A személyességre vonatkozó kérdés tehát utólag úgy tűnik, hogy megfelelő kompromisszum volt egy általános populáción, de a gyógypedagógus esetében, akik sokszor kerülnek személyes, de nem feltétlenül pozitív kapcsolatban roma gyerekekkel és családjaikkal, nem működött megfelelően. Köszönöm bírálónak, hogy felhívta erre a figyelmet, ezt az észrevételt jövőbeli kutatásoknál feltétlenül figyelembe fogom venni.

Köszönöm a felvetést azzal kapcsolatban, hogy más idevágó kutatásokra is lehetett volna hivatkozni például a romák létszámának felülbecslése esetén. Ez önmagában is izgalmas kérdés, hiszen nemcsak az egyéni attitűdök határozzák meg, hanem egymással versengő, kisebbségi és többségi társadalompolitikai célok is okozhatnak felül- és alulbecslést, amely önmagában is érvényes, interdiszciplináris kutatási kérdés. Jövőbeli kutatásaimban igyekezni fogok kitérni erre az összetett, de nagyon fontos jelenségre.

A harmadik vizsgálat kapcsán megfogalmazott észrevételek egyike, hogy a tanulmány csoportközi barátságról szól, azonban inkább barátkozásról, mint tényleges barátságról beszélhetünk. A terminológiát rendkívül találónak tartom a jelenség leírásával kapcsolatban, mert bár Aron azt állapítja meg, hogy a „fast friends” folyamat nyomán kialakult „barátságot” a résztvevők más közeli barátokkal való kapcsolatukhoz hasonlították, minden bizonnyal a pozitív érzések inkább a pozitívan megélt barátkozási folyamatból táplálóknak, nem a tényleges barátságból (Aron et al., 1997). Úgy gondolom, hogy amikor Aronék a barátság kifejezéssel illeték a folyamatot, annak részben az is lehetett az oka, hogy az angol nyelvben kifejezetten a barátkozási folyamatra irányuló kifejezés nem létezik, se a „befriend”, se a „become friends” nem a folyamatra, hanem annak céljára utal.

További észrevétel a kutatással kapcsolatban, hogy a roma egyetemisták csoportját a résztvevők altípusként észlelték, ami akadályozta a generalizációs hatást. Ezzel a lehetőséggel a kutatás tervezésekor is tisztában voltunk, ugyanakkor itt egy olyan választás előtt álltunk, amely során vagy az optimális feltételekből kellett volna engednünk (egyenlő státusz), vagy a generalizációs hatást veszélyeztető altípus képzés veszélye állt fenn. A kutatás során fontos volt, hogy a résztvevők megtapasztalják, hogy egy roma személy lehet velük egyenlő státuszú és így a sztereotípiáikat cáfoló személy. A kihívás és egyben a kutatási kérdés tehát éppen az volt, hogy ez a tapasztalat generalizálódik-e a barátkozás pozitív élménye hatására, vagy a meglévő sztereotípiák akadályozzák ezt a folyamatot. Ahogy a bíráló is megjegyezte, az eredmények

csekélynek mondhatók, a kutatás nem szolgált bizonyítékot arra, hogy az egyenlő státusz feltétel mellett létrejön a generalizáció.

A negyedik és ötödik kutatás kapcsán a bíráló megjegyzi, hogy a külcsoportok megnevezésénél nem vettük tekintetbe, hogy a muszlim szó kapcsán a válaszadók asszociálhattak az iszlám vallást felvett magyarokra is. Azzal teljes mértékben egyetérték, hogy az eredményeket befolyásolhatta, hogy a válaszadók nem kaptak a muszlim csoportcímekére vonatkozó pontosabb instrukciót, azonban a kutatásnak éppen az volt az egyik célkitűzése, hogy megvizsgálja, a különböző identitásmintázatok tükrében az idegenellenesség és a muszlimellenesség között milyen hasonlóságok és különbségek mutatkoznak meg. Ehhez szerettük volna nyitva hagyni a külcsoportok címkéivel kapcsolatos asszociációkat, mert többek között éppen ebből a személyes reprezentációból következik az elfogadás vagy az elutasítás. Ebben Spruyt és Elchardus (2012) kutatásának elvét követtük. A vizsgálat adatgyűjtésének idejében a hivatalos bevándorlás ellenes retorika egyértelműen a közel-keleti, többnyire muszlim vallású bevándorlókra és menekültekre irányult. Kérdésünk éppen az volt, hogy ebből következik-e, hogy a muszlimellenesség mozgatórugói azonossá válnak az idegenellenesség mozgatórugóival. A két változó között 0,63-as erősségű korreláció arra utal, hogy a két jelenség gyakran együtt jár, de nem tökéletesen azonos. Az útmodellek pedig azt támasztják alá, hogy a nemzeti identitás sokkal szorosabb összefüggést mutat az idegenellenességgel, mint a muszlimellenességgel, ez az előítélet kizárólag a glorifikáció mentén jelenik meg. Meggyőződésem, hogy ha kutatóként előre definiáljuk a válaszadók számára, hogy kikre gondolunk, amikor a muszlim csoportmegjelölést használjuk, az megnehezítette volna annak feltárását, hogy miképpen kapcsolódik össze vagy éppen különül el a vallási előítélet és az idegenellenesség a válaszadók fejében.

Jogos kritika e két vizsgálattal kapcsolatban, hogy a kutatás nem tért ki arra, hogy ki, mit ért európai értékek alatt, hogyan észlelik a válaszadók ezen európai értékek mentén kialakuló normákat, és hogyan viszonyulnak a különböző országok bevándorlókhoz kapcsolatos politikájához. Mindez csupán a kutatás kontextusaként jelent meg, és lehetséges interpretációs keretet adott az eredményekhez. Kétségtelenül alaposabb elemzést tett volna lehetővé ezek egyéni szintű elfogadásának mérése, amelyre jövőbeli kutatások esetén érdemes lenne kitérni, és ezeket legalább kontrollváltozóként beemlíteni az elemzésekbe.

A hatodik és hetedik kutatás kapcsán megfogalmazott tartalmi kritika, hogy az egy-egy tétellel mért csoportközi érzelmek esetén a muszlim vagy roma emberek nehézségei miatt érzett félelem jelentése nem egyértelmű. A bírálónak teljesen igaza van, hogy ezt a kifejezést kétféleképpen lehet értelmezni, lehet akár úgy is, hogy a válaszadó maga fél a két csoport tagjaitól, és lehet úgy is, hogy félti őket a nehéz helyzetükben. Érdekes módon miközben a kérdés valóban kétértelmű, a statisztikai összefüggések arra utalnak, hogy a válaszadók többnyire úgy interpretálták a kérdést, hogy az a csoport tagjaitól való félelemre utalt. Tehát bár nem volt helyes a megfogalmazás, az eredményeket - úgy tűnik - ez nem igazán befolyásolta. Mindenesetre fontos, hogy a jövőbeli kutatások esetén a félreértés lehetőségét kizárjuk.

Szintén jogos észrevétel, hogy a 6. vizsgálatban a mediátor változó a fenyegetettség volt, míg a 7. kutatásban használt csoportközi érzelmek a félelem, amelyek ugyan egymással szorosan összefüggő, de nem azonos fogalmak. Erre elsősorban praktikus okokból volt szükség, hiszen a fenyegetés több tétellel történő mérése befolyásolhatta volna a kísérleti manipulációt, tehát ennél finomabb mérésre volt szükség. A szöveg ugyan utal az eltérő operacionalizációra, de nem történik ennek részletes kiértékelése vagy elemzése. Az eltérő operacionalizáció háttérben az a megfontolás állt, hogy a félelem egy csoportközi helyzetben közvetlen következménye a fenyegetés észlelésének, a fenyegetés, mint a félelem jelzőmozzanata koncepcióból kiindulva.

A bíráló felteszi azt a kérdést, hogy ha a manipuláció ellenőrzés szerint csak az etnikai definíció elfogadottsága nőtt meg a kísérleti beavatkozás hatására, akkor miképpen beszélhetünk az állampolgári (civic) definíció hatásairól. A felvetés olyan értelemben jogos, hogy amikor az állampolgári definíció hatására utaltunk, akkor valójában csak arra volt bizonyítékunk, hogy e csoportnál az etnikai definíció nem nőtt meg, de egy további lehetséges magyarázatot nem hagyhatunk figyelmen kívül. A társas kívánatossági hatás miatt az etnikai kondícióba tartozó személyek is viszonylag magas értéket adtak az állampolgári definíció esetén, míg a társas kívánatossági hatás fordítva nem érvényesült. Tehát a manipuláció elfogadhatóbbá tette az etnikai definíció felvállalását, mert a manipuláció ehhez normát teremtett. Az állampolgárinál erre nem volt szükség, mert ennek a definíciónak eleve nagyobb az elfogadottsága, mondhatjuk, hogy ez a politikailag korrektebb fogalom. Tehát elképzelhető, hogy nem a manipuláció sikeressége különbözött, hanem az egyiket könnyebb volt önbevallással tetten érni. Ezzel összefüggésben nem zárható ki az a lehetőség, hogy a két manipuláció hatása hasonló volt, de az egyikre az explicit rákérdezéssel nem kaptunk közvetlen bizonyítékot. Az eredmények mindenesetre arra utalnak, hogy az állampolgári definíciót előtérbe helyező manipuláció is fejtett ki hatást a válaszadók között, mely különösen a romákkal kapcsolatos intenciók kapcsán volt jól kimutatható.

Végül a nyolcadik vizsgálattal kapcsolatos felvetés jogosságát is teljes mértékben elismerem, én is úgy gondolom, hogy a kutatás csak közvetett bizonyítékot szolgáltatott arra, hogy a motivációk a társadalmi változásra irányultak (hiszen egybecsengtek a társas versengés/kollektív cselekvés motivációival, ld. van Zomeren és mtsai, 2008-as metaanalízisének eredményeit és van Zomeren és mtsai, 2011), de a változtatás szándékára közvetlenül nem kérdeztünk rá. Ugyanakkor úgy gondolom, hogy ez nem egy egyszerű kérdés, és nincs egyetlen megbízható skála, amely a változtatás szándékára ilyen értelemben közvetlenül kérdezne rá. A McGarty és munkatársai (2009) által leírt véleményalapú csoportidentitás talán az a fogalom, amely leginkább kapcsolódik ehhez a kérdéshez, hiszen a fogalom arra irányul, hogy feltárja a társadalmi ügyekért elkötelezett személyeknek azokkal való azonosulását, akik hozzájuk hasonló változást szeretnének elérni a világban. A kutatásban ezt a fogalmat használtuk a változás mérésére, amely így közvetett bizonyítékot szolgáltat arra, hogy miként gondolkodtak a résztvevők a változásról.

Válaszok a formai észrevételekre:

Csepeli György első kritikai észrevétele a terjedelemre, a táblázatok és ábrák számára és méretére vonatkozott. Bár doktori értekezésem vitathatatlanul a rövidebb értekezések közé tartozik, a bemutatott nyolc önálló, különböző módszerekre épülő vizsgálat a csoportközi viszonyok számos aspektusát érinti, így nem értek teljesen egyet azzal a felvetéssel, hogy önmagában a tudományos szövegírásra jellemző lényegre törő és rövid megfogalmazás akadálya kell legyen a bírálhatóságnak. A disszertációban szereplő táblázatok és ábrák az elemzés részét képezik, és a vizsgálatok szempontjából releváns információkat hordoznak. Törekedtem arra, hogy azokban az esetben alkalmazzak táblázatokat, amikor a bemutatni kívánt értékek száma és jellege miatt, ezek az adatok nem lettek volna jól integrálhatók a szövegbe, nehezítették volna a szöveg olvasását. Azonban fontos kiemelni, hogy a táblázatokban szereplő értékek nincsenek a szövegben megismételve, tehát az egyes vizsgálati eredmények értelmezésének elengedhetetlen részét képezik. Az ábrákkal hasonló a helyzet, azokban az esetekben alkalmaztam ábrákat, amennyiben bizonyos statisztikai összefüggések kizárólag szövegszerű megjelenítése túl komplikált lett volna, és az adatok jellegéből fakadóan az értelmezést inkább az ábrán történő bemutatás segítette elő. Itt is fontos megemlíteni, hogy az ábrákon szereplő összefüggések és értékek a szövegben kellő részletességgel nincsenek megismételve, tehát az ábrák nem pusztán illusztrációk, hanem a

disszertáció szerves részét képezik. A szöveg stílusában, a táblázatok és ábrák használatában az APA előírásait követtem.

Nguyen Luu Lan Anh megjegyzi, hogy hasznos lett volna egy olyan táblázat beemelése a dolgozatba, mint ami a téziszüzetben szerepelt. Ezzel egyetértek, és egyúttal elnézést kérek az opponenseimtől, hogy nem igyekeztem eléggé a nagyszámú információ ilyen jellegű rendszerezésére, amely kétségtelenül segítette volna a dolgozat áttekintését. Továbbá szintén jogosan megállapítja, hogy a kérdőívek és skálák ismertetése nem volt szisztematikus, csak azokat a skálákat ismertettem mellékletekben vagy a szövegben, melyek kifejezetten az adott kutatáshoz készültek. Egyetértek, hogy segítette volna az áttekintést, ha minden felhasznált skála teljes terjedelemben bekerül a mellékletbe. Tény, hogy figyelmetlenség miatt a kiegészítő táblázatok és információkra történő utalás benn maradt helyenként a szövegben, miközben az információ nem volt megtalálható a mellékletek között. Illetve a rendkívül figyelmes olvasás eredményeképp bírálóm észrevette, hogy a dolgozatban maradt olyan szövegrész, amely szinte azonos módon ismétlődött meg több helyen.

Válaszok a mintaválasztással kapcsolatos észrevételekre:

Csepeli megállapítja, hogy az empirikus kutatások többsége magyarországi válaszadóktól származik, de azoknak csak egy meghatározott, speciális szegmense vett részt a kutatásokban. Ezzel a megállapítással teljes mértékben egyetértek, hiszen a kutatások többségét, ha nem is mindegyikét magyarországi mintán végeztem. A különböző kutatási kérdések és különböző módszerek eltérő mintaválasztást követelnek meg, minden egyes vizsgálatban, a különböző mintavételi eljárások melletti és elleni érveket mérlegelve választottam ki mind a vizsgált populációt, mind a mintavétel módját. A vizsgálatok egy része kényelmi mintavétellel készült, volt olyan kutatás, melyben hallgatói mintához volt hozzáférésem, illetve került be országos online reprezentatív felmérés is a vizsgálatba. Az egyes vizsgálatok limitációi között minden esetben kitértem azokra a külső validitást és generalizációt korlátozó szempontokra, amely az adott vizsgálatot érintette. E valós, a bíráló által is megfogalmazott korlátok elismerése mellett három dolgot mégis kiemelnék a mintaválasztással kapcsolatban.

1. A vizsgálati módszerhez minden esetben igazodó mintaválasztásra került sor, tehát például a terepkísérlet során a hallgatói mintavétel adekvát választás a validitás minden kritériumának mérlegelése mellett, amennyiben a generalizálhatóság szempontjából tekintettel vagyunk a csoport életkori és társadalmi státuszára jellemző sajátosságokra.
2. Az elemszám meghatározásához minden esetben történt előzetes becslés a várható hatásmagnyság alapján, melynek számításait a disszertációban minden esetben közöltem. Ez alól egyedül a terepkísérlet jelentett kivételt, ahol a mintaválasztás jellege nem tette lehetővé az előzetes számítás szerinti elemszám figyelme bevétele.
3. A kutatások mindegyikében pszichológiai kérdésekre kerestem a választ, ennek értelmében a vizsgálatokban pszichológiai konstruktumok közötti összefüggések feltárására vállalkoztam, mely nem követeli meg egyes populációk egészére vonatkozó leíró statisztikák reprezentativitását.

A hatodik vizsgálatból, mely egy online reprezentatív vizsgálat volt, a roma résztvevők adatait eltávolítottam az elemzés előtt. A bíráló megjegyzi, hogy nem ezt kellett volna tenni, hanem számukat bővíteni. Miközben a felvetéssel részben egyetértek, ebben a konkrét vizsgálatban, mely valószínűségi mintavétellel zajlott, erre nem volt lehetőség, ezzel ugyanis a mintavétel véletlenszerűsége sérült volna. Egy külön román körében végzett vizsgálatban pedig némiképp eltérő módon kellett volna megfogalmazni a kérdést, hiszen a hatodik vizsgálatban kifejezetten a többségi társadalom identitás definíciójának

összefüggését vizsgáltam a csoportközi cselekvési szándékkal bizonyos csoportközi érzelmek jelenléte mellett. Habár a kérdés könnyen átfordítható a saját csoportra vonatkozó sztereotípiákra, érzelmekre és a saját csoport érdekében megjelenő kollektív cselekvés szándékára, a két kérdést mégis eltérőképpen kellene megfogalmazni, és e kutatás egy, az eredetitől eltérő kérdésre adhatott volna választ.

Mind Csepeli György, mind Kapitány Ágnes felveti, hogy a vizsgálatok nagyobb része nem reprezentatív mintán történt, amely miatt a kutatások társadalmi értelemben vett érvényessége és a következtetések általánosíthatósága nem biztosított. Ezzel a felvetéssel részben egyetértek, ugyanakkor a kutatások többségének nem is volt célja az a fajta szociológiai értelemben vett társadalmi érvényesség biztosítása, melyre például a közvéleménykutatások vállalkoznak. A mintaválasztás az adott kutatások kérdésfelvetéseihez, és a hipotézisek ellenőrzésére kiválasztott módszerekhez minden esetben igazodott, még ha kétségtelen limitációkba is ütköztem egy-egy vizsgálatnál. Fontosnak tartom azt is hozzátenni, hogy az általánosíthatóságnak nem az egyetlen kritériuma a reprezentativitás, ez csupán az adott populációra vonatkozó általánosítás kritériuma. A disszertációban bemutatott vizsgálatok más kritériumok szerinti általánosítást tettek lehetővé. A kísérletek lehetővé tették az ok-okozati viszony feltárását, amely a tudományos elméletek megalkotásának legfontosabb kritériuma. A több országban végzett vizsgálatok pedig lehetővé tették a vizsgált összefüggések általánosítását Európa több országának kontextusában.

Nguyen Luu Lan Anh az első két vizsgálattal kapcsolatban azt a jogos felvetést fogalmazza meg, hogy a skála validálásához használt adatbázisok eltérő mintavételi eljárással készültek, amely korlátozza az eljárás validitását. Az itt használt kényelmi mintavétel kétségtelenül gyenge pontja a kutatásnak, amely során arra törekedtem, hogy több országban vizsgáljuk a romaellenesség konstruktumait. A kutatás limitációi közt ezt igyekeztem erősen hangsúlyozni is. A kutatás érvényességét azonban alátámasztja a talált strukturális invariancia és a mérőeszköz, illetve annak továbbfejlesztett változatának reprezentatív mintán történt ellenőrzése 5 európai országban (Kende és mtsai, megjelenés alatt), mely során a háromdimenziós struktúra további alátámasztást nyert.

Még egyszer nagyon szépen köszönöm Csepeli Györgynek, Kapitány Ágnesnek és Nguyen Luu Lan Anh-nak a disszertációról készített rendkívül alapos bírálataikat, építő kritikájukat és munkám elismerését. Köszönöm mindhárom bírálónak az ajánlásokat a társtudományi területeken, hasonló témákban végzett kutatásokról. Köszönöm, hogy számos olyan szempontot vetettek fel kutatásaimmal kapcsolatosan, amelyek segítséget nyújtanak szakmai tevékenységem továbbvitelében és fejlesztésében.

Budapest, 2022. december 13.

Felhasznált irodalom:

Aron, A., Melinat, E., Aron, E. N., Vallone, R. D., & Bator, R. J. (1997). The experimental generation of interpersonal closeness: A procedure and some preliminary findings. *Personality and Social Psychology Bulletin*, *23*, 363– 377.

Cuddy, A. J., Fiske, S. T., Kwan, V. S., Glick, P., Demoulin, S., Leyens, J. P., ... & Ziegler, R. (2009). Stereotype content model across cultures: Towards universal similarities and some differences. *British Journal of Social Psychology*, *48*, 1-33.

Lantos, N. A., Engyel, M., Hadarics, M., Nyúl, B., Csaba, S., & Kende, A. (2022) Identification with all humanity predicts prosocial and political action intentions during COVID-19. *Frontiers in Political Science*, *30*.

McGarty, C., Bliuc, A. M., Thomas, E. F., & Bongiorno, R. (2009). Collective action as the material expression of opinion-based group membership. *Journal of Social Issues*, *65*, 839-857.

Örkény, A. (2011). European identity and national attachment: harmony or dissonance. *Corvinus Journal of Sociology and Social Policy*, *2*, 33-61.

Plant, E. A., & Devine, P. G. (2001). Responses to other-imposed pro-Black pressure: Acceptance or backlash?. *Journal of Experimental Social Psychology*, *37*, 486-501.

Plant, E. A., & Devine, P. G. (2009). The active control of prejudice: unpacking the intentions guiding control efforts. *Journal of Personality and Social Psychology*, *96*, 640 –652.
<https://doi.org/10.1037/a0012960>.

Plant, E.A., & Devine, P.G. (1998). Internal and external motivation to respond without prejudice. *Journal of Personality and Social Psychology*, *75*(3), 811. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.75.3.811>

Simonovits, B., & Bernáth, A. (2015) The social aspects of the 2015 migration crisis in Hungary, Budapest, Hungary: Társi Social Research Institute Letöltve:
http://www.tarki.hu/hu/news/2016/kitekint/20160330_refugees.pdf

Spruyt, B., & Elchardus, M. (2012). Are anti-Muslim feelings more widespread than anti-foreigner feelings? Evidence from two split-sample experiments. *Ethnicities*, *12*, 800-820.

van Zomeren, M., Postmes, T., & Spears, R. (2008). Toward an integrative social identity model of collective action: A quantitative research synthesis of three socio-psychological perspectives. *Psychological Bulletin*, *134*, 504–535. <https://doi.org/10.1037/0033-2909.134.4.504>

van Zomeren, M., Postmes, T., Spears, R., & Bettache, K. (2011). Can moral convictions motivate the advantaged to challenge social inequality? Extending the social identity model of collective action. *Group Processes & Intergroup Relations*, *14*, 735-753.